

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۶ / ۰۴ / ۰۷

تاریخ پذیرش مقاله: ۱۳۹۶ / ۱۲ / ۲۵

احمد تندی^۱، سارا بحرانی^۲، احسان ذبیحی فر^۳

بررسی تصویر ساز عود و نوازندگان روی آثار سفالی و فلزی دوره سلجوقی^۴

چکیده

با نگاهی به هنر دوره اسلامی ایران می‌توان دریافت دوره سلجوقی یکی از ادوار درخشان هنر در حوزه‌های مختلف بوده است. در این دوره هنرمندان هر یک از رشته‌های هنر که با طرح و نقش سروکار داشتند برای رشد و ایجاد عرصه جدید روی به ارتباط با یکدیگر آورده و گاهی مضامین طرح و نقش‌های مشترک را مورد توجه قرار می‌دادند و از آن‌ها در اثر هنری خود بهره می‌بردند. از مضامین پرکاربرد در قالب طرح و نقش تعداد قابل توجهی از آثار باقی مانده که شامل تصویر آلات و ادوات موسیقی از جمله ساز عود است. این گروه از نقوش که شباهت و هماهنگی بسیاری با توضیح و توصیف به‌کاررفته در رسالات موسیقی مربوط به همان ادوار و یا ماقبل و مابعد آن از جمله رساله‌الادوار صفی‌الدین ارموی و یا رساله‌کنزالتحف حسن کاشی دارند، می‌توانند در مطالعات مرتبط با تاریخ موسیقی و ساختار سازها مورد توجه قرار گیرند. در این پژوهش از میان چهل تصویر با موضوع آلات موسیقی و نوازندگان نقش‌شده روی آثار سفالی و فلزی مربوط به دوره سلجوقی، به هفت نمونه که حاوی تصاویر نوازندگان و تصاویر عود هستند پرداخته شده و ویژگی‌های آن‌ها با اطلاعات موجود در رساله‌های مورد اشاره به طور مختصر تطبیق داده شده است. در بررسی تصویر نوازندگان آنچه مورد پژوهش بوده رفتار اجرایی و طرز قرار گرفتن ساز عود در دست نوازنده و شرح ساختار ساز است.

کلیدواژه‌ها: هنر دوره سلجوقی، موسیقی، ساز عود، آثار سفالی و فلزی، طرح و نقش.

^۱ استادیار گروه صنایع دستی، دانشکده هنرهای کاربردی، دانشگاه هنر، تهران، ایران

E-mail: tondi@art.ac.ir

^۲ دانشجوی کارشناسی ارشد رشته صنایع دستی، دانشگاه هنر، تهران، ایران. (نویسنده مسئول)

E-mail: sarahbahrani@yahoo.com

^۳ مربی گروه نوازندگی موسیقی ایرانی، دانشگاه هنر، تهران، ایران.

E-mail: e.zabihifar@art.ac.ir

^۴ این مقاله مستخرج از پایان‌نامه کارشناسی ارشد نویسنده مسئول با عنوان «بررسی تصویر نوازندگان و آلات موسیقی بر روی آثار سفالی و فلزی دوره سلجوقی» با راهنمایی آقای دکتر تندی انجام گرفته است.

مقدمه

سازسازی از ادوار گذشته تا به امروز به لحاظ فرم و کیفیت تغییراتی به خود دیده است. این تغییرات در ساختمان ساز از اضافه کردن وتر، دسته ساز، کوچک و بزرگ کردن کاسه ساز و... می باشد. ساز عود از جمله سازهایی است که می توان تغییرات صورت گرفته شده در آن را مشاهده نمود. با بررسی نقش و تصویر ساز عود بر سطح اشیای سفالی و فلزی دوره سلجوقی و با استناد به رسالات ماقبل و مابعد آن دوره همچون رساله موسیقی خیام، رساله جامع العلوم فخرالدین رازی، رساله موسیقی محمد نیشابوری و رساله کنزالتحف حسن کاشی^۱ و رساله الادوار صفی الدین ارموی، می توان سیر تغییر و تحولات صورت گرفته در این ساز را تا حد زیادی مورد بررسی قرار داد. این بررسی با توجه به داده های تصویری آثار فلزی و سفالی دوره سلجوقی و رسالات ذکر شده و دیگر رسالات چون مقاصد الحان مراغی، مجمل الحکمه اخوان الصفاء انجام شده است.

روش پژوهش

روش به کار گرفته شده در این مقاله توصیفی و تحلیلی و زمینه این پژوهش میان رشته ای بین دو رشته صنایع دستی و موسیقی ایرانی است. شیوه گردآوری اطلاعات، از طریق منابع کتابخانه ای از جمله رسالات مرتبط با مبحث موسیقی و مقالات مرتبط در نشریات معتبر تخصصی بوده است و نیز با مراجعه به نقاشی ها و آثار تصویری دوره سلجوقی و توجه به توصیفات ادبی در متون منظوم و منثور این دوره اطلاعات لازم فراهم شده است و با انطباق اطلاعات به دست آمده از نقوش و تصاویر با مطالب رسالات مکتوب به بررسی و تجزیه و تحلیل چگونگی ساز عود و سیر تحول آن پرداخته شده است. روش استخراج تصاویر با بررسی چشمی و دستی شکل گرفته و تمامی طراحی ها از نوازنده و سازها به صورت دستی است.

۱. هنر دوره سلجوقی

از ویژگی های هنر ایران در دوره سلجوقیان «در کنار کاربرد وسیع تصویر و پیکره، پرمایگی غنای تزیین بود. در گچبری های منقور و تزیینات سنگی سطوح معماری، درهم تافتگی و وفور تازه ای از آرایش کاملاً به چشم می خورد. این طرح ها به رغم محدودیت عناصر تبیینی آنها، یا توده های از اشکال بی سابقه که عمق زندگی را لحاظ کرده و با نقوش متغییر سطوح تکثیر شده غنی گردیده است» (آژند، ۱۳۷۶: ۵۰). در این دوره هنرمندان تلاش و سعی شان برای حصول تأثیرات نقش مایه ها بر زندگی روزمره و کاربردی شدن آثار به وجود آمده بوده است. «رواج تصاویر غنی و متراکم روی ظروف و سایر اشیا به نحو شکل انجامید و تا بدان جا رسید که برای بیننده قابل فهم نبود. این مسئله به ویژه در طرح های سفالینه زرین فام نقش و نمود بیشتری داشت، چراکه درخشندگی مضاعف آن تصاویر منقوش را از حیظه دید بیشتر پنهان می کرد» (همان). احیای نقش مایه های شمایل نگارانه کهن بر روی این اشیای سفالی و فلزی جنبه خاصی به این آثار داده است و به لحاظ تنوع و فراوانی آنها در قالب اشیا و ظروفی همچون کاسه، تنگ و صراحی، سینی، آینه ها، انواع جعبه ها، مرکب دان ها، بخوردان ها و وسایل روشنایی همچون قندیل ها و پایه شمعدان ها شکل می گیرند. در تزیین آثار فلزی انواع تکنیک ها همچون مشبک کاری، قلم زنی، حکاکی، مینا کاری و ترصیع کاری به کار رفته و انواع نقوش همچون نقوش گیاهی و هندسی، حیوانی، نقوش انسانی و کتیبه نگاری با تکنیک های مورد اشاره اشیاء فلزی را تزیین می نمود و البته در این میان تصویر آدمیان جایگاه ویژه ای می یابد. انسان در صحنه ها و حالات مختلف از جمله در حال نواختن آلات مختلف موسیقی به تصویر در می آید و سازهایی همچون عود، نی، بربط و... نمایش داده می شود. آثار

سفالین نیز از ظرافت و زیبایی خارق‌العاده‌ای برخوردار می‌شوند و انواع نقوش با مضامین بسیار متنوع و تکنیک‌های مختلف آن‌ها را تزئین می‌کند، نقوش انسانی بر روی سفال‌ها نیز همانند آثار فلزی بسیار متنوع بوده و در این میان نیز نقوش انسانی جایگاه ویژه‌ای یافته است. شیوه‌های مختلف لعاب‌دهی، خصوصاً تکنیک‌های لعاب‌دهی زرین فام و مینایی نقشی جدی می‌یابند و این دسته از سفال‌ها زمینه هنرنمایی نقاشان را فراهم می‌سازد به گونه‌ای که نقوش و تصاویر آثار سفالین به دقیق‌ترین وجه ممکن کمبود آثار نقاشی برجای مانده از آن دوران را پر می‌کند. قوت و قدرت تصاویر نقش شده روی سفال‌های با لعاب زرین فام و مینایی به خوبی نمایانگر تسلط هنرمندان در هنر تصویرگری است و بر این اساس تا حد زیادی می‌توان مطمئن بود که هنرمندان حوزه‌های مختلف همچون نقاشان، فلزکاران، سفالگران و شاعران دوره سلجوقی در خلق آثار هنری خود با یکدیگر ارتباط و یا مشارکت داشته‌اند و با هنرمندان در حوزه‌های مختلف هنری به مهارت و استادی رسیده بودند.

قبل از ورود به مبحث توصیف و تحلیل نقوش آثار سفالی و فلزی مرتبط به موسیقی و ساز عود، خلاصه‌ای از مشخصات عود مندرج در رسالات کنزالتحف، الادوار، مقاصدالحان و شرح‌الادوار ذکر شده که در جدول شماره ۱ قابل مشاهده است. این جدول برای تطبیق بیشتر میان آنچه از مشاهده تصویر در نحوه پرداخت نوازنده و ساز عود به دست آمده با رسالات مندرج می‌باشد.

۲. فرم ساز عود از منظر رسالات

جدول ۱- خلاصه مشخصات عود مندرج در رسالات کنزالتحف، الادوار، مقاصدالحان و شرح‌الادوار

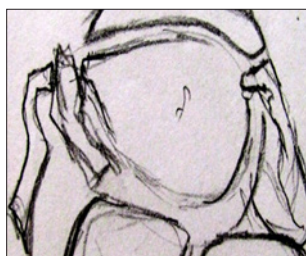
<p>فرم ساز: کاسه مدور شکل - متقارن</p> <p>رویه: تخت و یکدست</p> <p>جنس: چوب (طبق رساله از شاه‌چوب شامل: توت، گردو، بلوط، شمشاد، سرو)</p> <p>فرم کاسه: در انتها تا گلوبی ساز دارای فرم دایره است. سرپنجه دوزنقه و مکسر دیده می‌شود. خطوط طراحی نرم و پهن است. ریتم افزایشی-کاهشی در کاسه تا سرپنجه ایجاد شده است</p>	 <p>تصویر ۱- عود معهود^۲ (نسخه خطی بریتانیا)</p>	<p>کنزالتحف</p>
<p>فرم ساز: مدور - متقارن</p> <p>رویه: مقعر - خطوط شکسته، عمودی و منحنی؛ بافت ترسیم‌شده تزئین در دو وجه صفحه ساز دیده می‌شود</p> <p>جنس: چوب</p> <p>فرم کاسه: تا گلوبی دارای یک فرم دایره و مثلث متساوی‌الاضلاع و از دسته تا سر پنجه مستطیل شکل است. در سر پنجه فرم مدور و انتهای آن کمی تیز و صیقلی ترسیم شده است. خطوط نرم و نازک است. از خرک تا پنجره‌ها بر روی صفحه خطوط بافت‌دار مدور و شکسته درهم‌اند. ریتم طراحی ساز افزایشی-کاهشی است</p>	 <p>تصویر ۲- عود کامل^۳ (نسخه خطی بودلیان) کتابخانه اکسفورد</p>	<p>الادوار</p>
<p>- انامل نهند؛ رساله مقاصدالحان (مراغی ۲۵۴۶، ۱۲۷): «گذاشتن یکی از انگشتان دست روی وتر»</p> <p>- وجب^۴: ابعاد اجزای ساز با واحدهایی چون وجب یا شبر یا گز در رسالات شرح داده شده است.</p>	 <p>تصویر ۳- عود کامل پنج‌وتری</p>	<p>مقاصدالحان</p>
<p>- اصطخاب^۵ آن‌ها به خرک‌ها کنند و به هر وتری وصل سازند. وتر آن بر پشت آن خرک بعدی نصب و بر اثر حرکت خرک اوتار آن سازند.</p>		<p>شرح‌الادوار</p>

در روش استخراج شکل سازها و نوازنده از بررسی آثار سفالی و فلزی آنچه مد نظر بوده است رسیدن به تصویری از سازی با کیفیت و منطبق با شکل ساز عود در رساله‌ی الادوار صفی‌الدین ارموی و به لحاظ ساختار طراحی قابل استنادتر^۶ به تصاویر آنالیزشده بوده است؛ و به لحاظ صنعت به رساله‌ی کنزالتحف و به لحاظ نوع ساختار ساز در دستان نوازنده، شکل ساز و نحوه‌ی مضراب‌زدن بر روی اوتار از دو رساله‌ی مقاصدالحان و شرح‌الادوار عبدالقادر مراغی بهره‌جسته و بدان استناد شده است.

۲-۱. آنالیز تصاویر

همان‌طور که در مباحث قبل توضیح داده شده تعداد فراوانی آثار سفالی و فلزی باقی مانده از دوره‌ی سلجوقی حاوی نقوش و تصاویری است که عمدتاً نوازندگان به همراه آلات موسیقی به‌عنوان مضامین اصلی نقوش هستند.

قبل از ورود به بررسی آثار مورد نظر، ابتدا چهل شیء فلزی و سفالی دوره‌ی سلجوقی که حاوی طرح و نقش‌های مرتبط با موسیقی و آلات و ادوات مرتبط و از جمله ساز عود هستند، در نظر گرفته شده و در ادامه از میان آن‌ها هفت نمونه که به‌طور مشخص حاوی تصویر ساز عود بوده‌اند انتخاب و مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفتند. آنالیز صورت‌گرفته روی این آثار در وهله‌ی اول براساس ساختار ساز و شکل و اجزای آن (کاسه، دسته، اوتار، جنس، مضراب، خرک و سرپنجه) و دوم صنعت ساز همچنان به لحاظ نوع دستان‌گیری نوازنده، طرز نشستن‌ها و نحوه‌ی نواختن بوده است.

تصویر ۶- جزئیات ساز

تصویر ۵- طرح مدادی نوازنده و ساز

تصویر ۴- مشربه‌ی برنجی، قرن ۱۰ ه.ق.

تصویر ۴ نقش نوازنده‌ای است بر مشربه‌ای با قالب برنجی که در سده‌ی ششم هجری به دستور روزبه بن آفریدون بن برزین و توسط علی بن محمد ابوالقاسم شکل گرفته شده و ساخته شده است. ساختار ساز در دست نوازنده در تصاویر فوق این‌گونه به نظر می‌رسد^۷: فرم ساز به شکل عود کامل نزدیک است و از لحاظ مقایسه ساختاری با رسالات الادوار صفی‌الدین ارموی (نسخه‌ی خطی بادلیان شماره ۵۲۱) و کنزالتحف حسن کاشی (کاشی، ۱۳۷۱، ۱۱۲) نزدیک و قابل استنادتر است. کاسه‌ی ساز داخل بدن نوازنده و بر زانوی وی قرار گرفته و هم‌سو با صفحه‌ی ساز و دستان‌گیری نوازنده است. بر روی دسته‌ی ساز که ابعاد و اندازه‌ی آن یک وجب و نیم به نظر می‌آید، دستان‌بندی (پرده‌بندی) ترسیم نشده است و نحوه‌ی نواختن توسط نوازنده در مقابل صفحه‌ی فاقد تزئین می‌باشد. نکته‌ی حائز اهمیت این است که نوازنده با دست چپ کاسه‌ی ساز را گرفته (تصویر ۵) و با همان دست عمل نواختن را در مقابل صفحه‌ی صورت خواهد داد.

۲-۱-۲. اثر دوم

تصویر ۹ - جزئیات ساز

تصویر ۸ - طرح نوازنده وساز

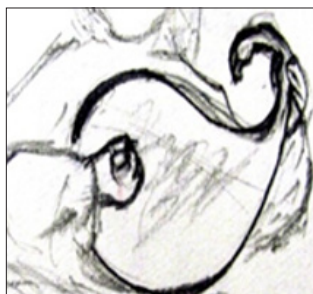

تصویر ۷ - قلمدان برنجی، قرن ۶هـ.ق

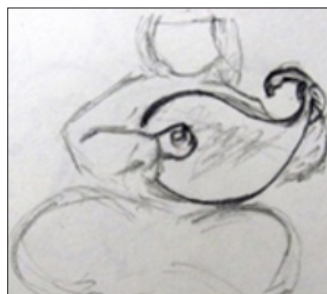
مأخذ: ward, 1994, 70

اثر دوم قلمدانیست فلزی که در سده ششم هجری از فلز برنج قالب‌گیری و با نقره و طلا مرصع شده است. به نظر می‌رسد ساختار فرم کاسه ساز در دست نوازنده (تصویر ۷) به لحاظ تصویری با رساله شرح الادوار (ارموی، ۱۸۲، ۱۳۹۱) و از حیث شرح توصیفات با رساله کنزالتحف (کاشی، ۱۳۷۱، ۱۱۲) منطبق و به ساز شش تایی که مراغی در رساله مقاصدالحان (۲۵۳۶، ۱۲۶) از آن یاد کرده قابل استنادتر است. تصویر حکاکی شده کاسه ساز به شکل مدور و گلابی ترسیم شده، دسته ساز کم عرض و باریک در ابعادی بین یک تا یک و جب و نیم به نظر می‌آید. مضراب در دست راست نوازنده در مقابل صفحه در حرکت است (تصویر ۸ و ۹).

۲-۱-۳. اثر سوم

تصویر ۱۲ - جزئیات تصویر مأخذ

تصویر ۱۱ - طرح مدادی نوازنده وساز

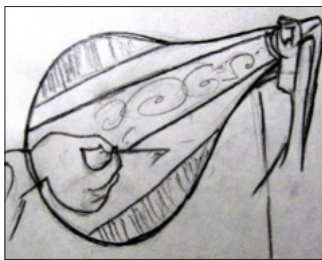

تصویر ۱۰ - کاسه مینایی، قرن ۶ و ۷هـ.ق

www.museum.metropoltion.com

تصویر شماره ۱۰ اثری نفیس از گنجینه موزه متروپولتین است. کاسه سفالی با تکنیک روی لعابی یا مینایی، با طرح پیکره‌هایی انسانی که اواخر سده ششم و اوایل سده هفتم هجری در ایران ساخته شده است. فرم ساز در دست نوازنده شبیه به موتیف ماهی رسم شده. به نظر می‌رسد اغراق تصویرگر در سرپنجه باعث این شباهت شده و از لحاظ مطابقت با توصیفات دو رساله موسیقی اخوان الصفا (۱۹۵۷، ۷۲) در باب صناعت عود و رساله مقاصد الحان (مراغی، ۲۵۳۶، ۱۲۶) برابری می‌کند. شکل مدور کاسه ساز با تصویر نسخه خطی رساله الادوار صفی‌الدین نزدیک و قابل استنادتر به نظر می‌آید. دسته ساز کوتاه و در ابعاد یک و جب و نیم دیده می‌شود، و فاقد دستان‌بندی همچون صفحه ساز است که بدون تزیین و حرکت می‌باشد. نوازنده با دست راست در حال مضراب زدن نقش شده است.

۲-۱-۴. اثر چهارم

تصویر ۱۴- جزئیات طرح مدادی ساز در دست نوازنده

تصویر ۱۳- کاسه زرین فام، قرن ۶ و ۷ ه.ق.

مأخذ: www.museum.metropoliton.com

اثر چهارم کاسه سفالی با فن لعاب زرین فام، ساخت کاشان مربوط به اواخر سده ششم و اوایل سده هفتم است. بخشی از نقوش به کاررفته بر سطح کاسه، نوازنده عود را به تصویر کشیده است. به نظر می رسد فرم ساز منقوش بر بستر کاسه سفالی در دست نوازنده به گونه ای است که کاسه آن توسط نوازنده به سمت بدن وی فشرده شده و روی زانوها قرار گرفته است (تصویر ۱۳). به نظر می رسد ساز از لحاظ تصویری با کاسه و فرم آن در رساله الادوار صفی الدین ارموی «نسخه خطی کتابخانه بودلیان شماره ۵۲۱» منطبق و قابل استنادتر باشد. همچنین دسته ساز کوتاه و در اندازه یک وجب و فاقد دستان بندی و سرپنجه به نظر می آید. صفحه عود از تزئیناتی با نقوش گیاهی و خطوط افقی و عمودی درمیانه، پایین و بالای آن پوشانده شده است. مضرابی از جنس پر در دست راست نوازنده در مقابل صفحه ساز در حال حرکت است.

۲-۱-۵. اثر پنجم

تصویر ۱۷- جزئیات ساز

تصویر ۱۶- طرح مدادی ساز و نوازنده

تصویر ۱۵- گلدان سفالی، قرن ۶ و ۷ ه.ق.

مأخذ: Wilkinson, 1879, 284

اثر پنجم گلدان سفالی ساخته شده در نیشابور سده ششم و هفتم هجری است. نقوش این گلدان سفالی ملهم از طراحی تصویر نوازندگان، نقوش جانوری و خطوط کوفی مزهر می باشد. به نظر می رسد که فرم ساز در دست نوازنده به لحاظ تصویری به ساز ترسیم شده در رساله الادوار صفی الدین ارموی (نسخه خطی کتابخانه بودلیان شماره ۵۲۱، ۸۲) و در شرح توصیفات ساختار با رساله کنزالتحف (کاشی، ۱۳۷۱، ۱۱۲) منطبق تر می باشد. کاسه ساز در دستان نوازنده و روی زانو و ران سمت راست قرار گرفته است. طرز نشستن کمی در دستان گیری نوازنده تفاوت ایجاد کرده. این تغییر در گرفتن ساز به شکل افقی قابل مشاهده می شود. دسته ساز کم عرض و فاقد دستان بندی که به نظر می آید. اندازه یک وجب و نیم باشد. انتهای سرپنجه ساز نیم دایره با چهار جفت گوشی ترسیم شده. دست نوازنده (احتمالاً از بالا به پایین) در مقابل صفحه ساز در حال حرکت است.

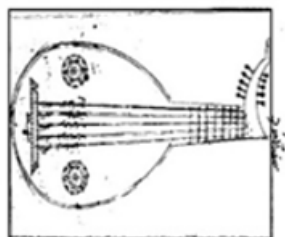
۲-۱-۶. اثر ششم

تصویر ۱۹ - طرح مدادی نوازنده و ساز

تصویر ۱۸ - کاسه فلزی، قرن ۵ و ۶ ه.ق.

تصویر ۲۱ - ساز عود (ارموی، ؟، ۸۲)

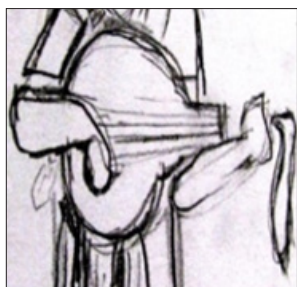

تصویر ۲۰ - جزئیات ساز

مأخذ: www.museen.zu.berlin.org

اثر ششم کاسه فلزی دارای نقوش کنده کاری شده با تکنیک مطلا و سیاه قلم، متعلق به سده پنجم و ششم هجری است. نقوش این اثر متشکل از نوازنده، نقوش اسلیمی و اشیاء و ظروف پیرامون نقش اصلی می باشد. فرم ساز در دست نوازنده (تصویر ۱۹) از لحاظ شرح صناعت با رساله کزالتحف (کاشی، ۱۳۷۱، ۱۱۲) منطبق و به لحاظ تصویری به ساز عود طراحی شده از سوی صفی الدین ارموی در صفحه ۸۲ رساله الادوار «نسخه خطی کتابخانه بودلیان شماره ۵۲۱» قابل استنادتر می باشد. به خصوص در قسمت های مهم ساز از جمله کاسه، صفحه، سرپنجه، خرک، پنجره های صوتی و اوتار با تصویر ۲۱ دارای انطباق بیشتری است. کاسه ساز شکلی مدور دارد و در داخل بدن نوازنده و روی سینه وی در حالت نواختن قرار گرفته است. دسته ساز کم عرض تراز عود صفی الدین ارموی به نظر می رسد که در ابعاد یک و نیم دیده می شود. انتهای سرپنجه منحنی و ساده به مانند تصویر ساز ارموی است. بر روی صفحه ساز دو پنجره کوچک در فاصله کمی از خرک بر صفحه طراحی شده اند، مضراب در بین انگشتان شست و انگشت سوم قرار گرفته و به نظر می رسد که روی وترها در حرکت است.

۲-۱-۷. اثر هفتم

تصویر ۲۴ - جزئیات ساز

تصویر ۲۳ - طرح مدادی نوازنده و ساز

تصویر ۲۲ - کیف برنجی، قرن ۷ ه.ق.

مأخذ: green, 2014, 11

در نهایت اثر هفتم کیف پولی است برنجی مرصع به طلا و نقره، که در سده هفتم هجری ساخته شده است. نقوش اثر ملهم از تصویر پیکره‌های انسانی در مجلس بزم و رزم و نیز اشکال هندسی و گیاهی می‌باشد. ساختار ساز در دست نوازنده منطبق با تصویر رسم شده در رساله‌الادوار ارموی و از لحاظ شرح توصیفات صنعت به دو رساله‌کنزالتحف (کاشی، ۱۳۷۱، ۱۱۲) و مقاصدالحان (مراغی، ۲۵۳۶، ۱۲۶) قابل استنادتر به نظر می‌رسد. انتهای کاسه ساز مدور می‌باشد. صفحه ودسته ساز فاقد تزیین و دستان‌بندی ترسیم شده است. انتهای سرپنجه شبیه به دم ماهی و به سمت پایین عمود دیده می‌شود. وترهای ساز به صورت دوجفت و تر پنج‌تایی ترسیم که به‌مانند ساز عود منقوش شده در رساله‌الادوار ارموی به نظر می‌آید. نوازنده در وضعیت ایستاده در حال مضراب‌زدن با دست راست در مقابل صفحه ساز می‌باشد و در حالت نواختن ساز را با دست چپ به سمت بالا گرفته است. (تصویر ۲۲) از مقایسه بررسی تصاویر حک شده می‌توان استنباط کرد ساز به لحاظ شرح صنعت و تصویر به دو رساله‌کنزالتحف حسن کاشی و الادوار صفی‌الدین ارموی قابل استنادتر است.

۳. معرفی کلی آثار

جدول شماره ۲ - مقایسه ۷ تصویر آنالیزشده با تصویر ساز عود در رساله‌الادوار

تصاویر	طرز نشستن	نحوه نواختن	فرم کاسه	دسته ساز	سرپنجه
	چهارزانو	-	انتهای کاسه مدور، شکل آن اشک مانند است.	فاقد دستان‌بندی و ابعاد یک وجب و نیم است.	انتهای منحنی و ساده
	چهارزانو	مضراب از بالای پایین در مقابل صفحه در حال حرکت است	انتهای کاسه مدور، شکل آن امرودی مانند است	فاقد دستان‌بندی و ابعاد یک وجب و نیم است	انتهای منحنی و ساده
	چهارزانو	مضراب از بالای پایین در مقابل صفحه در حال حرکت است	انتهای کاسه مدور، شکل آن اشک مانند است	فاقد دستان‌بندی و ابعاد یک وجب و نیم است	انتهای شبیه دم ماهی دارای انحنا و ساده
	چهارزانو	مضراب از بالای پایین در مقابل صفحه در حال حرکت است	انتهای کاسه مدور، شکل آن اشک مانند است	فاقد دستان‌بندی و ابعاد یک وجب و نیم است	انتهای ساده

در ادامه برای درک دقیق‌تر از اینکه طرح و نقش‌های مورد اشاره تا چه حد مطابق واقع بوده و دقت نظر هنرمندان در طراحی نقش ساز عود قابل دریافت باشد، تصویر کامل ساز عود و اجزای آن در قالب جدول ارائه می‌شود.

۴. تصویر واقعی ساز عود و اجزای آن برای درک بهتر و ایجاد امکان مقایسه بین تصویر ساز در آثار و فرم واقعی آن

جدول شماره ۳ - فرم کامل و اجزای ساز عود

				
تصویر ۲۹- بخشی از دسته و سرپنجه	تصویر ۲۸- نهایی شدن کاسه ساز	تصویر ۲۷- نصب ترکه‌های کاسه ساز	تصویر ۲۶- ماکت توجیهی	تصویر ۲۵- نقشه طراحی ساز نهایی
				
تصویر ۳۴- عود نهایی	تصویر ۳۳- گوشه‌های ساز	تصویر ۳۲- آخرین مرحله تکمیل ساز پس از لاک و رنگ	تصویر ۳۱- صفحه و پنجره‌ها	تصویر ۳۰- سرپنجه ساز

نتیجه‌گیری

مشاهده تصویر آلات و ادوت موسیقی به همراه نوازندگان روی تعداد قابل توجهی از آثار هنر دوره سلجوقی و از جمله آثار سفالی و فلزی بیانگر رونق و رواج موسیقی در آن دوره بوده و هنرمندان سفالگر و فلزکار با به‌کارگیری طرح نقش این آثار به عنوان موضوع و مضمون تزئین آثار هنری خود بر رونق موسیقی صحنه گذارده‌اند و در بهره‌بردن از این مضامین بر حفظ واقع‌نگاری تأکید و توجه جدی داشتند. این تأکید، از کیفیت نقش سازها از جمله ساز عود که با توضیحات و توصیفات مندرج بر رسالات موسیقی هسو می‌باشد قابل دریافت است. بر این اساس تصاویر مورد اشاره قابلیت ارزشمندی برای مطالعه چگونگی و سیر تحول احتمالی انواع سازها و از جمله ساز عود را در طول تاریخ ایران عصر سلجوقی تاکنون داشته است.

پی‌نوشت‌ها

۱. رساله کوزالتحف؛ حسن کاشی یا حسن کاشانی که بنام سید غیاث‌الدوله والدین حسینی ساخته شده (دانش پژوه، ۱۳۵۹، ۵۹-۶۴) در درج نام مؤلف ابهاماتی وجود دارد.
۲. معهود: شناخته‌شده، معروف. در اینجا منظور عود معروف پنج‌وتری است.
۳. عود کامل: بر آن ده وتر بندند و پنج آهنگ سازند و حکم خمسه اوتار قبل از این معلوم است (مراغی ۲۵۳۶، ۱۲۶).
۴. وجب: حداکثر طول تخته به اندازه یک گز یا شیر گویند، ابعاد اجزای ساز با واحدهایی چون: وجب یا شیر یا گز در رسالات مقاصدالحان و شرح‌الادوار شرح داده شده است.
۵. اصطخاب: در فرهنگ معین این‌گونه توضیح داده شده است: «که در بعضی مآخذ با حاء اصطحاب ضبط شده به معنی هم‌آهنگی و معادل است.»
۶. قابل استنادتر: این واژه به دلیل استناد به رسالات در اینجا به کار رفته و به علت قابل استنادتر بودن و تطابق میان شکل و تصویر از آن بهره گرفته شده است.
۷. عبارت «به نظر می‌رسد» به این دلیل استفاده شده که انطباق میان تصاویر و منابع موجود مکتوب مرتبط با شکل ساز، نحوه دست‌بندی ساز و یا نحوه مضراب‌زدن نوازنده به طور مشخص و دقیق دشوار خواهد بود.

فهرست منابع

- آژند، یعقوب (۱۳۷۶)، «هنر سلجوقی» مجله هنری کیهان، شماره ۱۳۹، صص، ۵۰-۵۶.
- اخوان‌الصفی (۱۹۵۷) رساله مجمل‌الحکمه (موسیقی)، لبنان، چاپ کتابخانه بیروت.
- ارموی، صفی‌الدین (?)، رساله‌الادوار، نسخ، خطی کتابخانه بودلیان اکسفورد، مارش - شماره ۵۲۱.
- ارموی، صفی‌الدین (۷۴۶) رساله علم موسیقی، ترجمه یحیی بن احمدکاشی، نسخه خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره نسخه: ۲۲۰۷.
- ارموی، صفی‌الدین (۱۳۹۱)، شرح‌الادوار، ترجمه مبارکشاه بخاری، تصحیح ترجمه عبدالله انوار، نشر فرهنگستان هنر.
- کاشی، حسن (۱۳۷۱)، رساله کوزالتحف، سه رساله فارسی در موسیقی، به اهتمام تقی بینش، نشر دانشگاهی تهران.
- مراغی، عبدالقادر (۲۵۳۶)، مقاصد الحان، به اهتمام تقی بینش، بنگاه نشر و ترجمه کتاب.
- Green, Sarah (2014) *crossing cultures*, London .
- Rachel word (1994) *Islamic metal work*, London.
- Wilkinson, chales .k(1879) *nishapuur, pottery of the early Islamic period*, New York.
- <http://www.museen zu berlin.org>
- <http://www.museum metropolitan. Com>

Received: 2017/ 06/ 28
Accepted: 2018/ 03/ 16

Analysis of Musician's Images and Instrument Oud on a Potteries and Metal Works in Seljuki Era

Ahmad Tondi, Assistant Prof., Department of Handicrafts, Faculty of Applied Arts, University of Art, Tehran, Iran.

Sara Bahrani, MA of Handicrafts, Faculty of Applied Arts, University of Art, Tehran, Iran.

Ehsan Zabihifard, Faculty Member, Department of Iranian Music Performance, University of Art, Tehran, Iran.

Abstract

Looking at the period of Iranian Islamic arts, Seljuk can be found as one of the most Brilliant Art periods among different areas. In this period, artists from any Artistic Fields who have dealt with layout and painting started contacting with each other and sometimes were paying attention to themes of common layout and paintings. They used them to make artwork of their own and to develop and create new offerings. Among some of the highly functioning themes in layout and painting format, there is still a significant number of remaining artworks that contain images of and Musical instruments such as Oud. This group of motifs has many similarities and harmonies with description used in music lessons related to the same period or periods before and after including: Safi al-Din al-Urmawi's and Treatise of Hasan Kaashi's Kenzo al-Tahf, can be considered in Musicology and construction of musical instruments.

In this research 7 out of 40 images with the theme of musical instruments and painted musicians on Clay and metalwork related to the Seljuk period have been mentioned. Their features have been briefly matched with the suggested information of mentioned Treatises. The executive behavior, hand position of the musician and the description of the instrument construction are studied in this article.

Keywords: Seljuk period of art history, Clay and still Works, layout and painting